

लोकमान्य टिळकांचे शिक्षण आणि विकासविषयक विचार

*लेखन आणि संकलन *

प्रा. डॉ. प्रवीण जाधव

सहयोगी प्राध्यापक (अर्थशास्त्र),

नेहरू सामाजिक शास्त्रे विद्यास्थान,

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे -४११०३७

Disclaimer

The Materials and Content used in this Presentation is compiled and reproduced from the various sources for the 'Fair Use' purpose. This content is distributed/circulated not for 'Profit' but for education purpose.

१) प्रस्तावना :

भारतीय राष्ट्रीय चळवळीने अनेक राष्ट्रवादी आणि दूरदर्शी नेते पाहिले आहेत. त्यापैकी काहींची नावे ' महात्मा गांधी', ' सुभाषचंद्र बोस', 'भगतसिंग', 'जवाहरलाल नेहरू', 'सरदार वल्लभभाई पटेल' आणि इतर. या सर्वांनी भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न केले. प्रत्येक नेत्याचे योगदान तितकेच महत्त्वाचे होते. तथापि, एक धाडसी राष्ट्रवादी नेते होते, ज्यांनी राष्ट्रीय चळवळीचा वेगळा मार्ग निवडला. या राष्ट्रवादीवर 'ब्रिटिश' सरकार नेहमीच लक्ष ठेवून होते. 'ब्रिटिश' भारतातील ते पहिले नेते होते, ज्यांनी राष्ट्रवादी चळवळीचा खुला आणि सर्वात धाडसी

मार्ग स्वीकारला, विशेष म्हणजे; या राष्ट्रीय चळवळीचे भारतीयांच्या मोठ्या वर्गाने कौतुक केले. या नेत्याचे नाव होते 'बाळ गंगाधर टिळक'. त्यांना 'लोकमान्य' म्हणून ओळखले जाते, ते जनआंदोलनाच्या माध्यमातून ब्रिटिश भारताविरुद्ध लढा देणाऱ्या जननेत्यांपैकी एक म्हणून ओळखले जात होते, त्यांच्या लेखणीतून आणि त्यांच्या जन आवाहनात्मक भाषणातून. टिळक हे भारतीय राष्ट्रवादी, शिक्षक, विद्वान आणि स्वातंत्र्य कार्यकर्ते होते.

लोकमान्य बालगंधर टिळक हे बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व होते. राष्ट्रीय चळवळीतील या योगदानासाठी ते प्रसिद्ध होते, त्याशिवाय; 'राष्ट्रवाद' हा विचार सर्वसामान्यांमध्ये रुजवण्यात ते यशस्वी झाले. त्यांनी 'स्वराज्य'चा पुरस्कार केला. 'स्वराज्य' म्हणजे दुसरे काही नसून आपणच स्थापन केलेले सरकार आहे. त्यामुळे स्वराज्याची संकल्पना रुजवून भारताला ब्रिटिश सरकारपासून मुक्त करणे, हे ध्येय टिळकांचे होते. लोकमान्य टिळक हे जिज्ञासू, सर्जनशील आणि धाडसी स्वभावाचे होत। नवीन अनुभव व प्रयोग जाणून घेण्यासाठी ते नेहमी खुल्या मनाचे होते. ते 'संस्कृत' आणि 'अॅस्ट्रो-मॅथेमॅटिक्स'चे अभ्यासक होते. लेखन क्षेत्रातील त्यांचे बौद्धिक योगदान या विषयांबद्दलची त्यांची सखोल जाण दर्शवते. 'गीता रहस्य' या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या 'भगवद्गीते'वर त्यांनी भाष्य केले. त्यांना 'निःस्वार्थ' राष्ट्रीय नेता म्हणून ओळखले जाते, ज्यांनी उच्च बलिदान देऊन लोकांसाठी लढा दिला. ब्रिटिश भारतात टिळकांनी सुरू केलेला चतुःसूत्रीचा कार्यक्रम सर्वात यशस्वी ठरला. या चतुःसूत्रीमध्ये 'स्वराज', 'स्वदेशी', 'बहिष्कार' आणि 'राष्ट्रीय शिक्षण' यांचा समावेश होत. ब्रिटिश सरकारपासून

स्वातंत्र्य मिळवणे आणि स्वावलंबी आर्थिक विकासापर्यंत पोहोचणे हे या कार्यक्रमाच्या या मार्गाचे अंतिम ध्येय होते. तिलांकांच्या या दूरदर्शी रणनीतीमुळे ते लोकांमध्ये अधिक लोकप्रिय झाले. बाळ गंगाधर टिळक हे सर्वात यशस्वी राष्ट्रीय नेते होते, ज्यांचा राष्ट्रीय चळवळीवर खोलवर परिणाम झाला. टिळक हे भारतीय जनतेचे झाले आणि लोकांनी त्यांना 'लोकमान्य' ही पदवी दिली.

लोकमान्य टिळक यांनी लोकांच्या जीवनावर परिणाम करणाऱ्या अनेक आर्थिक समस्यांवर आपल्या वृत्त पात्रातून आणि भाषणातून भाष्य केले आहे. ते पदवीधारक अर्थशास्त्रज्ञ जरी नसले त्यांना अर्थशास्त्रीय प्रश्नांची समज चांगली होती. त्यांनी भारतीय शेती, उद्योग, व्यापार, सार्वजनिक खर्च, श्रमिक इत्यादी विषयक अभ्यासपूर्ण लिखाण केले आहे. या अर्थाने ते एक अर्थशास्त्रज्ञ होते. त्यांनी देशाच्या हितासाठी आणि त्यांच्या उपचारांसाठी अनेक सूचना केल्या. त्यांनी ब्रिटिश सरकारमुळे भारतीयांची आर्थिक कुचंबणा कशी होती, याचे पद्धतशीर आणि पुराव्यासहित विश्लेषण केले आहे. त्यांनी ब्रिटिश सरकारचे व्यापार, वाहतूक आणि कर आकारणी धोरणे ही उद्योगाच्या वाढीला चालना देण्याऐवजी अडथळे आणणारी आणि सदैव आणणारी असल्याची टीका केली. ब्रिटिश सरकार पुरस्कृत औद्योगिकीकरणाच्या प्रक्रियेला विरोध केला . भारतातील रेल्वे आणि उद्योगांमधील परकीय भांडवलाची आयात यावर त्यांचा मोठा विरोध होता. लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक हे विलक्षण बुद्धी असलेले व्यक्ती होते आणि त्यांनी 'केसरी'मध्ये काही शोधनिबंध आणि लेख गाजवले. विविध समस्यांवरील लेख भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या मूलभूत अवलंबनात योगदान

देत होते. लोकमान्य टिळकांनी शिक्षण आणि विकास यावर विस्तृत लेखन केल्याचे दिसून येते. टिळकांचे हे शिक्षणाबाबतचे विचार म्हणजे भारतीय अर्थव्यवस्थेचा आणि विकासाचा मूळ प्रश्न होता. स्वातंत्र्यपूर्व काळात शिक्षणाचा स्थर फार चांगला नव्हता. आर्थिक विकासात आणि देशाच्या विकासात शिक्षणाला महत्त्वपूर्ण स्थान आहे हे टिळकांनी ओळखले होते. लोकमान्य टिळकांचे शिक्षण आणि विकास या विषयक विचार समकालीन काळातही प्रासंगिक आणि लागू पडणारे आहेत.

2. लोकमान्य टिळकांचे शिक्षण आणि विकासाचे विचार

1905 मध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या बनारस अधिवेशनाच्या ठिकाणी राष्ट्रीय शिक्षणाची चळवळ आणि बनारस हिंदू विद्यापीठ स्थापन करण्याची कल्पना उदयास आली. पंडित मदन मोहन मालवीय यांनी हिंदू विद्यापीठाची स्थापना करण्याची संकल्पना मांडली आणि या निर्णयाला लोकमान्य टिळकांनी पाठिंबा दिला. यावेळी 'नागरी प्रचारिणी सभे'ने सभेचे आयोजन केले होते आणि त्यास टिळकांनी संबोधित केले होते. आपल्या भाषणात त्यांनी संपूर्ण भारतात शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी देवनागरी लिपी स्वीकारण्याची विनंती केली. त्यांनी सुचवले की देवनागरी लिपीत प्राथमिक शाळांसाठी मजकूर 85 पुस्तके छापून सुरुवात केली जाऊ शकते. राष्ट्रीय शिक्षणाच्या चळवळीला लवकरच गती आणि लोकप्रियता मिळाली. राष्ट्रीय शिक्षणाचा संदेश जनमानसात पोहोचवला. राष्ट्रीय शिक्षणाच्या चळवळीत महाराष्ट्राचे अग्रेसर स्थान बनले.

लोकमान्य टिळकांचे शिक्षण आणि विकासाचे स्पष्ट विचार होते. त्यांची शिक्षणाची दृष्टी राष्ट्रीय विकासाशी जोडलेली होती. टिळकांनी दिलेल्या शैक्षणिक विकासाच्या धोरणात विविध शैक्षणिक उद्दिष्टांचा समावेश होता. राष्ट्राच्या विकासासाठी या सर्व गोष्टी महत्त्वाच्या होत्या. शिक्षण आणि विकासाच्या काही धोरणांची खाली चर्चा केली जाऊ शकते.

2.1 शिक्षण आणि नागरिकत्व:

त्यांनी राष्ट्रीय शिक्षणाच्या त्यांच्या कल्पना सुरू केल्या आणि पूना येथे शाळा आणि महाविद्यालय स्थापन करून ते प्रत्यक्षात आणले. या संस्थांच्या उत्तुंग प्रतिसाद आणि प्रगतीमुळे त्यांचे राष्ट्रीय शैक्षणिक अभियान ब्रिटिश काळातही यशस्वी ठरले. स्वतंत्र भारतात, शिक्षण व्यवस्थेत बदल घडवून आणण्यासाठी राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणे तीनदा लागू करण्यात आली आहेत. लोकमान्य टिळकांच्या मते, केवळ वाचन आणि लिहिण्याची क्षमता म्हणजे शिक्षण नाही तर ते शिक्षण मिळविण्याचे साधन आहे. लोकमान्य टिळकांच्या शब्दात शिक्षणाचे महत्त्व मांडण्यासाठी, “चांगले नागरिकत्व हे सामान्यतः राष्ट्राच्या सदस्यांचे नागरी ध्येय असते” आणि म्हणूनच तरुणांच्या हिताचे रक्षण करणे हे जुन्या पिढीचे कर्तव्य आहे. हे तेव्हाच शक्य होईल जेव्हा एखादे राष्ट्र स्वतःचे शिक्षण स्वतःच्या हातात घेईल आणि लोकांना साहित्यिक, सामाजिक आणि राजकीय महत्त्व शिकवेल.

२.२ राष्ट्रीय शिक्षणः

शिक्षणाच्या लोकमान्य टिळकांच्या विचारांची उभारणी ब्रिटीश राजवटीच्या पार्श्वभूमीवर भारतात झाली होती जिथे ब्रिटिश सरकारचे शिक्षण व्यवस्थेवर पूर्ण नियंत्रण होते. ब्रिटिश भारतातील शिक्षणाने लोकांना आपल्या धर्मावर अविश्वास ठेवण्यास आणि आपल्या सामाजिक व्यवस्थेचा अनादर करण्यास शिकवले आहे. यामुळे आमची देशभक्ती विकृत झाली आहे आणि लोकांमध्ये जीवनाकडे पाहण्याचा भौतिकवादी दृष्टीकोन वाढला आहे. आपल्या प्राचीन इतिहासाकडे आणि संस्कृतीकडे दुर्लक्ष केले आहे ज्याने आपली नैतिकता आणि सहनशक्ती कमकुवत केली आणि आपला राष्ट्रीय कणा मोडला. शिक्षणात इंग्रजी भाषेचा वापर केल्याने विद्यार्थ्यांवर बोजा पडला आहे. अशा प्रकारच्या शिक्षणाने प्रशिक्षित कारकून, आज्ञाधारक, निष्ठावंत, शांत, आज्ञाधारक आणि एकल मनाचा वर्ग तयार करण्यास प्रोत्साहन दिले जे अधिकारावर शंका न घेता आपली नियुक्त कर्तव्ये पार पाडतात. या शाळांमधून उत्तीर्ण होऊनही, इतके शिक्षण घेऊनही अनेकांना आपल्या जीवनाच्या गरजा भागवता आल्या नाहीत. लोकांच्या अशा परिस्थितीसाठी सदोष शिक्षण व्यवस्थेला जबाबदार धरले पाहिजे. लोकमान्य टिळकांनी असे सुचवले की योग्य शिक्षणासाठी, राष्ट्रीय शाळा आवश्यक आहेत जिथे लोक आणि सरकार नागरिकत्वाच्या समान आदर्शांवर कार्य करतात आणि राष्ट्रीय शिक्षणाच्या बाबतीत कोणत्याही मतभेदांना किंवा मतभेदांना वाव नाही.

2.3 धर्म आणि संस्कृतीसह शिक्षण

लोकमान्य टिळकांनी राष्ट्रीय शिक्षणाला भारतातील स्वराज्य किंवा गृहराज्य प्राप्त करण्यासाठी एक शाखा किंवा साधन मानले. या राष्ट्रीय शाळांमध्ये कोणत्या प्रकारचे राष्ट्रीय शिक्षण दिले जावे, असेही त्यांनी सुचविले. लोकमान्य टिळकांनी राष्ट्रीय शाळांमध्ये धार्मिक शिक्षण देणे ही पहिली आणि प्रमुख गरज असल्याचे प्रतिपादन केले. त्यांच्या मते धर्मनिरपेक्ष शिक्षण हे चारित्र्य घडवण्यासाठी पुरेसे नाही तर धार्मिक शिक्षण देखील आवश्यक आहे जिथे आपण उच्च तत्त्वे शिकतो जी आपल्याला वाईट कर्मापासून दूर ठेवते. आपला धर्म शिकवतो की माणूस त्याच्या कृतीने देव बनू शकतो. धर्मशिक्षणाच्या त्यांच्या विचारांवर झालेल्या टीकेची त्यांना जाणीव होती आणि काहींना असे वादू शकते की धर्मांमुळे भांडणे होतात. हा आक्षेप त्यांनी फेटाळून लावला आणि पुढे स्पष्ट केले की, जगातील कोणताही धर्म भांडणे उचलायला शिकवत नाही. इतर धार्मिक विश्वासांबद्दल सहिष्णुतेचा पुरस्कार करणे आणि स्वतःच्या धर्माला चिकटून राहण्याची सूचना करणे हा हिंदू धर्माचा सर्वात मोठा गुण आहे, असेही त्यांनी नमूद केले. त्यामुळे या राष्ट्रीय शाळांमध्ये हिंदूंना हिंदू आणि मुस्लिमांना इस्लाम धर्म शिकवला जाईल.

2.4 स्थानिक भाषेसह शिक्षण:

लोकमान्य टिळकांचा असा ठाम विश्वास होता की परकीय भाषेच्या अभ्यासावरील ओझे आणि परिणाम कमी करण्यासाठी शिक्षण आपल्या स्थानिक भाषेत दिले पाहिजे. इतकी वर्षे भारतात राहूनही दोन तास अस्खलित मराठी बोलू न शकणाऱ्या ब्रिटिशांचे उदाहरण देऊन त्यांनी या विचाराचे समर्थन केले.

तर भारतातील पदवीधरांनी इंग्रजी भाषेत प्राविण्य मिळवावे, असा नियम होता. परदेशी भाषांच्या अभ्यासाची अशी सक्ती त्या काळी भारताशिवाय कोठेही नव्हती. परकीय भाषेतील शिक्षणासाठी वीस ते पंचवीस वर्षे खर्च करण्याऐवजी आपल्या स्थानिक भाषेतून शिक्षण दिले तर ते काही वर्षांत सहज मिळू शकेल, असा त्यांचा विश्वास होता. ते परदेशी भाषा शिकण्याच्या आणि इंग्रजी शिकण्याच्या विरोधात नव्हते, परंतु त्याचा अभ्यास अनिवार्य करण्याच्या कल्पनेच्या विरोधात होते.

2.5 औद्योगिक ज्ञानासह शिक्षण :

लोकमान्य टिळकांचा असा विश्वास होता की, शिक्षण पुस्तकातून आणि इतर कशातूनही देता येते. प्रत्येक व्यवसायाला शिक्षणाचा एक किंवा दुसरा राजा आवश्यक असतो. त्यामुळे त्यांनी शाळांमध्ये दिल्या जाणाऱ्या औद्योगिक शिक्षणाचा पुरस्कार केला. औद्योगिक शिक्षणाबाबतच्या त्यांच्या मताचे समर्थन करण्यासाठी त्यांनी जर्मनीचे उदाहरण दिले होते. इंग्लंड आणि जर्मनी यांच्यातील शत्रुत्वामुळे जर्मनीतील उद्योग कमी झाले. पण नंतर जर्मन सरकारने देशातील उद्योगांसाठी आवश्यक असलेले वैज्ञानिक आणि यांत्रिक शिक्षण देण्यास सुरुवात केली. परिणामी, जर्मनी व्यापारात सामर्थ्यवान बनले की ते इतर देशांसाठी एक मोठी भीती बनले. तेव्हा आपल्या देशात अशा शिक्षणाचा अभाव होता. कुंभाराला चायना कले मातीची भांडी कशी वापरायची हे माहित असते पण ही चिनी माती स्वतः कशी बनवायची हे कुंभाराला माहित नसते. त्यामुळे या अवलंबित्वाने त्याचा उद्योग उद्ध्वस्त केला. भारत इतर देशांकडून दैनंदिन जीवनात आवश्यक

असलेल्या अनेक गोष्टी जसे की सामने, टन साखर आयात करत होता ज्यामुळे आयात देयके वाढली आणि त्यामुळे भारतीयांकडून कर भरणा वाढला. आपल्याकडे औद्योगिक शिक्षणाचा अभाव असल्याने भारतातील उद्योग वाढू शकले नाहीत. भारत हा संसाधनाने समृद्ध देश म्हणून ओळखला जात होता. जर योग्य औद्योगिक शिक्षण दिले गेले तर भारतात उद्योगधंद्यांची भरभराट होऊन तो स्वावलंबी देश होऊ शकेल.

2.6 राष्ट्रीय शिक्षण अभियान:

कोणत्याही अडचणींशिवाय राष्ट्र प्रगती करू शकत नाही. त्यामुळे आपण उठून आपल्या प्रबळ इच्छाशक्तीने कामाला सुरुवात केली पाहिजे. यासाठी लोकमान्य टिळकांनी 'राष्ट्रीय शिक्षण अभियान' आणले. 1979 मध्ये डेक्कन कॉलेजमधून शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर लोकमान्य टिळक आणि त्यांचे सहकारी गोपाळ गणेश आगरकर, विष्णूशास्त्री चिपळूणकर, वामन शिवराम आपटे आणि माधवराव नामजोशी यांनी पूना येथे 2 जानेवारी 1880 रोजी न्यू इंग्लिश स्कूल सुरू केले. शाळेची पायाभरणी हे लोकमान्य टिळकांनी राष्ट्रीय चळवळीत टाकलेले पहिले पाऊल वाटले. या शाळेत त्यांना समाजाच्या भवितव्याबाबत तरुणांमध्ये जागरूकता निर्माण करायची होती आणि राष्ट्रीय शिक्षणाद्वारे देशभक्तीची उदात्त मूल्ये त्यांच्यात रुजवायची होती. शाळा सुरू झाल्याच्या पहिल्या दिवशी केवळ 19 विद्यार्थ्यांची नोंदणी झाली होती परंतु जानेवारी 1884 पर्यंत ही संख्या सुमारे 858 वर पोहोचली. अल्पावधीतच शाळेच्या प्रचंड वाढीमुळे शिक्षण आयोगाचे तत्कालीन अध्यक्ष डॉ. हंटर आश्चर्यचकित झाले आणि त्यांनी टिप्पणी

केली. अशा प्रकारची संस्था केवळ भारतातीलच नव्हे तर इतर देशांतील प्रतिस्पर्धी सरकारी शाळांशी स्पर्धा करण्यास निःसंशयपणे सक्षम होती.

न्यू इंग्लिश स्कूलच्या संस्थापकांनी शासनाच्या शिक्षण विभागाकडून कोणत्याही अनुदानासाठी अर्ज केलेला नाही. त्यामुळे, इतर शाळांशी स्पर्धा करण्यासाठी पुरेशी सक्षम असलेली स्वतःची शिक्षण व्यवस्था ठरवण्यासाठी ही एक स्वतंत्र संस्था होती. लोकमान्य टिळक, आगरकर आणि आपटे यांच्यासारख्या उच्च बुद्धिमत्तेच्या शिक्षकांनी इतिहास, भूगोल, गणित आणि विज्ञान या विषयांमध्ये आवश्यक ते समायोजन केले. त्यांनी शिक्षणाचे माध्यम म्हणून इंग्रजीचा वापर करण्यास परावृत्त केले आणि स्थानिक भाषेला अधिक महत्त्व दिले. लोकांना स्वस्त आणि दर्जेदार शिक्षण देणे ही खरे तर लोकमान्य टिळक आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांची महत्त्वाकांक्षा होती. अशा प्रकारचे शिक्षण महाविद्यालयीन स्तरापर्यंत पोहोचवणे आणि 1884 मध्ये डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीच्या रूपाने एक महाविद्यालय सुरू करणे ही त्यांची महत्त्वाकांक्षा होती. डेक्कन एज्युकेशनने महाविद्यालय सुरू करण्यासाठी विद्यापीठाकडे अर्ज केल्यानंतर प्रदीर्घ प्रतीक्षेनंतर सोसायटी, पूना येथील फर्ग्युसन कॉलेज 1890 मध्ये सुरू करण्यात आले. अशा प्रकारे लोकमान्य टिळकांनी भारतीय शैक्षणिक मिशनची स्थापना करून, संपूर्ण महाराष्ट्रात शिक्षणाचे जाळे निर्माण करण्याच्या उद्देशाने स्वस्त शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी आपली कारकीर्द सुरू केली.

3. निष्कर्ष

लोकमान्य टिळकांचे राष्ट्रीय शिक्षणाबद्दलचे विचार हे राष्ट्रीय विकासाचा मार्ग असल्याशिवाय दुसरे काही नव्हते. यामध्ये व्यापक समावेश असल्याने हा मार्ग अधिक व्यावहारिक होता. लोकमान्य टिळकांनी त्यांच्या राष्ट्रीय शिक्षण मिशनमध्ये धार्मिक शिक्षण, शिक्षणातील स्थानिक भाषा, व्यावसायिक शिक्षण आणि राजकीय शिक्षण यांना अधिक महत्त्व दिले. स्वातंत्र्यानंतर शिक्षणात क्रांतिकारी बदल घडवून आणण्यासाठी तीन प्रमुख राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणे आणण्यात आली. लोकमान्य टिळकांच्या शिक्षणविषयक विचारांशी या धोरणांचा अधिक संबंध आहे. प्रादेशिक भाषेचा वापर आणि संस्कृती आणि वारशाचा संवर्धन हा देखील नवीन शैक्षणिक धोरणाचा भाग आहे. लोकमान्य टिळकांचे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण समकालीन काळात अधिक प्रासंगिक आहे.

टिळकांच्या शिक्षण आणि विकासावरील विचारांचे प्रमुख मुद्दे

- **राष्ट्रवादी शिक्षण:** टिळकांचे मत होते की शिक्षणातून राष्ट्रवाद आणि देशभक्ती वाढवली पाहिजे. देशभक्ती निर्माण करणारी शिक्षण व्यवस्था असायला हवी.
- **भारतीय संस्कृती आणि परंपरा:** त्यांनी भारतीय संस्कृती, इतिहास आणि परंपरा शिकवण्याच्या महत्त्वावर भर दिला.
- **मातृभाषेत शिक्षण:** त्यांनी इंग्रजीऐवजी मातृभाषेत शिक्षणाचा पुरस्कार केला.
- **व्यावसायिक प्रशिक्षण:** त्यांनी व्यावसायिक प्रशिक्षण आणि कौशल्य-आधारित शिक्षणाचे समर्थन केले.
- **आत्मनिर्भरता:** स्वावलंबन आणि स्वदेशी विकासाच्या गरजेवर त्यांनी भर दिला.
- **आर्थिक सक्षमीकरण:** शिक्षण आणि विकासाने आर्थिक सक्षमीकरणावर भर दिला पाहिजे असे त्यांचे मत होते.
- **ग्रामीण विकास:** त्यांनी ग्रामीण विकास आणि कृषी वाढीच्या महत्त्वावर भर दिला.
- **शैक्षणिक संस्था:** टिळकांनी पुण्यातील फर्ग्युसन महाविद्यालयाची सह-स्थापना केली, जे राष्ट्रवादी आणि शैक्षणिक उपक्रमांचे केंद्र बनले. त्यांनी पुण्यात भारतीय संस्कृती आणि परंपरांवर भर देणाऱ्या न्यू इंग्लिश स्कूलची स्थापना केली.

संदर्भ:

Pandit Rajashri (2021), 'Lokmanya Tilak's Thoughts On National Education And National Education Policies Of India During Post Independence Period', International Journal of Multidisciplinary Educational Research, VOLUME:10, ISSUE:12(5), December: 2021 DOI: <http://ijmer.in.doi./2021/10.12.84>

[http://s3-ap-southeast-1.amazonaws.com/ijmer/pdf/volume10/volume10-issue12\(5\)/4.pdf](http://s3-ap-southeast-1.amazonaws.com/ijmer/pdf/volume10/volume10-issue12(5)/4.pdf)

Parvate T.V. (1985), 'Tilak: The Economist', Maharashtra State Board For Literature And Culture, Bombay, Available on

<https://sahitya.marathi.gov.in/ebooks/Tilak%20The%20Economist.pdf>

Angadi S.S. (1992), 'Bal Gangadhar Tilak-A Study of His Role in the Indian Nationalist Movement', Unpublished Doctoral Thesis, Karnatak University, Dharwad. (available on <https://shodhganga.inflibnet.ac.in/handle/10603/94895>)

Kaur Randeep (2018), 'A Study of Bal Gangadhar Tilak's Political Ideas-With Special Reference to Swaraj', Doctoral Thesis, Guru Kashi University, Bathinda (Punjab) (available on <https://shodhganga.inflibnet.ac.in/handle/10603/205771>)

Naik J.V. (1999), 'Lokmanya Tilak on Karl Marx and Class Conflict', Economic and Political Weekly Journal, Vol. 34, No. 18 (May 1-7, 1999), pp. 1023-1025 (available on <https://www.jstor.org/stable/4407902>)

Raminder Kaur (2004), 'At the Ragged Edges of time: The Legend of Tilak and the Normalization of Historical Narratives', Published in the Sage Journal, Nov. 2004. (Available on

<https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0262728004050108>

Tilak Geetali and Tilak Dipak (2023), 'Childhood Facts Of Lokmanya Bal Gangadhar Tilak' Eur. Chem. Bull. 2023, 12(Special Issue 4), 13406-13413

Available on

<https://www.eurchembull.com/uploads/paper/f07c006fb2e83a8d98162738d6e07b52.pdf>